

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 331.101

Васильєва О.О.*кандидат фізико-математичних наук,
доцент кафедри управління персоналом та економіки праці
Запорізького національного технічного університету*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРАЦЮ ТА ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ

Висвітлено еволюцію поглядів на роль людини в економіці. Уточнений зміст категорії «праця» з урахуванням сучасних умов економіки. Розкрито сутність людського капіталу, важливу роль у структурі якого відіграють здоров'я, рівень освіти та кваліфікація, які є підставою для його накопичення й розвитку та забезпечують дохід.

Ключові слова: праця, робоча сила, економічна людина, інвестиції, дохід, людський капітал.

Васильєва Е.А. ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА ТРУД И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ

Представлена эволюция взглядов на роль человека в экономике. Уточнено содержание категории «труд» с учетом современных условий экономики. Раскрыта суть человеческого капитала, важную роль в структуре которого играют здоровье, уровень образования и квалификация, которые являются основанием для его накопления и развития и обеспечивают доход.

Ключевые слова: труд, рабочая сила, экономический человек, инвестиции, доход, человеческий капитал.

Vasyl'yeva O.O. EVOLUTION OF VIEWS ON LABOUR AND HUMAN CAPITAL

The article deals with the evolution of views on the human role in the economics. The „work” category is clarified taking into account the current conditions of the economy. The essence of human capital is disclosed, an important role in its structure is occupied by the health, education and qualification, which are the basis for the accumulation and development, and provide income.

Keywords: labor, homo economicus, investments, income, human capital.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем економіки є збільшення обсягів виробництва за рахунок підвищення продуктивності праці. Людський фактор виробництва – праця, пов'язаний з категорією «робоча сила». Ефективне використання робочої сили сприяє зростанню продуктивності праці, а під час продажу робочої сили проявляється людський капітал, який в умовах сучасного інформаційного суспільства виступає визначальним чинником економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань, що стосуються еволюції уявлень про людину як суб'єкта економічного життя, присвятили свої наукові праці такі відомі вчені, як Г. Беккер, М. Боуен, Дж. Кендрик, К. Маркс, А. Сміт, С. Струмлін, Т. Шульц та ін. [1; 2; 11; 15; 21] Вивченню людського капіталу приділяють значну увагу й сучасні вчені-економісти, які ведуть дослідження за різними напрямками: відтворення робочої сили та інвестиції в людський капітал (Д. Богиня, М. Долішній, А. Колот, Е. Лібанова, Л. Михайлова [6; 13]), використання людського капіталу (В. Данилишин, В. Куценко, О. Грیشнова), розвиток та оцінка людського капіталу (В. Антонюк, Д. Богиня, О. Грیشнова, М. Долішній, В. Куценко та ін. [5-7]). Незважаючи на значний обсяг наукових робіт, проблеми формування та розвитку людського капіталу з метою підвищення продуктивності праці та рівня доходів потребують додаткового вивчення.

Мета статті полягає у визначенні понятійно-термінологічного апарату щодо сутності категорій «праця» та «людський капітал», що дозволить визначити структуру та функції людського капіталу, напрями його формування та розвитку.

Вклад основного матеріалу дослідження. Основним багатством будь-якої країни є люди та їх потен-

ціал, а основним критерієм соціально-економічного прогресу – досягнення в сфері розвитку людини та задоволення її потреб. Адже людина як виробник і споживач знаходиться в центрі соціально-економічної системи. Тому доцільним є дослідження уявлень про людину в таких економічних категоріях, як «робоча сила», «трудова потенція», «трудова ресурси», «людський фактор», «людський капітал».

З кінця XIX століття до 30-х років XX століття людина розглядалась скрізь призму виконання виробничих функцій у процесі праці. В сучасній економіці людина розглядається як істота соціальна, яка проявляє свої якості та можливості лише в середовищі інших людей. Економічною ланкою, де людина може проявити свій потенціал в процесі трудової діяльності, виступає виробництво, сфера прикладання праці людини.

Категорія «праця» досліджувалась багатьма вченими-економістами як класичної економічної школи, так і сучасності. Визначення поняття «праця» різними авторами наведене у таблиці 1.

У монографії за редакцією Д. Богині процес праці розглядається як засіб створення матеріальних та духовних благ, а досягнення підвищення добробуту населення обумовлене результативністю сукупної праці працівників матеріального виробництва та невиробничої сфери. Автори монографії вважають, що, оскільки праця створила саму людину, то результативність праці, повнота реалізації самої людини як особистості в процесі праці можуть служити одним із критеріїв зрілості суспільного ладу, в основі якого – турбота про благо та всебічний розвиток кожного члена суспільства [6, с. 5].

Один з представників московської економічної школи – академік С. Струмлін в збірнику «Проблеми економіки труда» категорію «праця»

визначає як діяльність, а, діяльність, в свою чергу – більш широке поняття ніж праця. Механічна робота, яку здійснюють сили природи, тварини, машини, механізми – теж діяльність, але категорія «праця» С. Струмліним використовується лише відносно до діяльності людини, в економіці встановлено, що цінності створюються лише працею, тобто тільки самою людиною.

На думку академіка, не будь-яка діяльність людини вже є працею. З фізіологічної точки зору всі прояви діяльності як здорових, так і хворих людей є нервово-м'язовими процесами, які відбуваються за рахунок накопиченої в організмі потенціальної енергії, але далеко не всі ці процеси можна віднести до поняття «праця», оскільки працею вважаємо лише суспільно корисну діяльність людини [15, с. 7]. Фізіологічне пояснення слова «праця» в контексті нервово-м'язового процесу за рахунок накопиченої енергії базується на взаємозумовленості фізичної та розумової праці, які неможливі без затрати енергії. М'язова праця неможлива без відповідної діяльності нервово-мозкових шляхів та центрів, а будь-яка розумова праця супроводжується м'язовою діяльністю у вигляді рефлексів.

Сфера прикладання праці визначається виробництвом або професією. Виробництво – система трудових процесів, необхідних для виготовлення певного виду продукції. Академік Струмлін дає визначення понять професія та спеціальність, які історично розвивались у міру послідовного ускладнення поділу суспільної праці та поступової спеціалізації кожного працівника в обраному роді занять [15, с. 13]. Групування професій за схожістю та відмінністю притаманних їм трудових навиків являє собою групування виробників. Тобто професійна класифікація праці виходить із принципу організації людей.

Основним фондом розвитку економіки, на думку С. Струмліна, є жива робоча сила країни чи народу,

скорочення або розширення цього фонду впливає на загальний темп розвитку економіки [15, с. 37]. Прикладом цього слугує стрімкий розвиток економіки Сполучених Штатів Америки, обумовлений значним приростом живої робочої сили в основному за рахунок міграції.

Витоки економічного індивідуалізму в економічній теорії сягають праць А. Сміта, у яких вихідною ланкою аналізу є людська праця, її продуктивність. А. Сміт вважав, що тільки праця виступає єдиним мірилом, за допомогою якого можна оцінювати й порівнювати вартість усіх товарів [21, с. 26].

У центрі економічної системи А. Сміта є homo economicus – «економічна людина», якій належить ексклюзивне право приймати самостійні рішення і яка, керуючись у своїй діяльності особистими інтересами, діє раціонально. Обґрунтування А. Смітом місця і ролі людини в системі економічних відносин і сучасні визначення принципів індивідуалізму істотно різняться між собою. Заслуга А. Сміта полягає в системному обґрунтуванні homo economicus – економічної людини як основного суб'єкта економічного процесу. Однак, це лише один із аспектів методологічного індивідуалізму, в якому самоціль розвитку – це людина, і де людина виступає не лише як основний суб'єкт економічної діяльності, а й її безпосередня самоціль [14].

Неокласична економічна теорія аж до нашого часу по суті вивчає не живих людей, а так звану «економічну людину», фантома, який має мало спільного з реальними людьми. Економічна людина розглядається як досконалий егоїст, зосереджений виключно на нагромадженні все більшого і більшого багатства [20, с. 65-66]. В економічній моделі представлені детермінанти і способи економічної поведінки людини, головними компонентами такої моделі є гіпотеза про мотивацію цільової функції економічної діяльності людини, гіпотеза про доступну їй інфор-

Таблиця 1

Визначення категорії «праця»

Джерело	Визначення поняття «праця»
Д.П. Богиня, О.А. Грیشнова [7, с. 14]	Праця – це свідома, цілеспрямована створююча діяльність; прикладання людиною розумових і фізичних зусиль для одержання корисного результату в задоволенні своїх матеріальних і духовних потреб; процес перетворення ресурсів природи в цінності й блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; вияв людської особистості
Велика Радянська енциклопедія [8, с. 264-266]	Праця – це цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою засобів праці впливає на природу та використовує її з метою створення споживчої вартості, необхідної для задоволення потреб
Б.М. Генкін [9, с. 7]	Праця – це діяльність, спрямована на розвиток людини й перетворення ресурсів природи в матеріальні, інтелектуальні й духовні блага
Джеванс У. [3, с. 113-114]	Праця – це розумове або фізичне зусилля з метою досягнення якого-небудь результату, не враховуючи задоволення, отриманого безпосередньо від самої виконаної роботи
Н.І. Єсінова [10, с. 42]	Праця – доцільна діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і культурних цінностей
К. Маркс [11, с. 188-189]	Праця – це перш за все процес, у якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою
Сучасний економічний словник електронного видання [16]	Праця – це усвідомлена, енерговитратна, загальновизнана доцільною діяльність людини, яку потребує прикладання зусиль, здійснення роботи; це один із чотирьох основних факторів виробництва
С.І. Ожегов та Н.Ю. Шведова [17, с. 814]	Праця – це: 1) доцільна діяльність людини, спрямована на створення за допомогою знарядь виробництва матеріальних і духовних цінностей; 2) робота, заняття; 3) зусилля, спрямоване на досягнення чого-небудь; 4) результат діяльності, роботи, втворення; 5) набуття вмінь і навичок в якій-небудь професійній, господарській діяльності як предмет шкільної освіти
Р.А. Фатхутдінов [18, с. 180]	Праця – трудовий процес, що являє собою сукупність методів і засобів впливу людини на предмети праці за допомогою знаряддя праці або впливу контролюваного (керуваного) людиною знаряддя праці на предмет праці з метою випуску матеріального або нематеріального продукту, що протікає в певних природних або штучних умовах

мацію і певне уявлення про фізичні і, головне, інтелектуальні можливості людини, що дозволяє їй тією чи іншою мірою домагатися своїх цілей [19, с. 20].

А. Маршал не погоджується з визначенням «економічна людина». Він зазначав, що економічна наука має справу з людиною, яка в господарському житті керується не лише власними егоїстичними мотивами, а й такою ж мірою мотивами інших людей; з людиною, якій притаманні марнославство й потреба в безпеці, відчуття насолоди від процесу належного виконання роботи.

Німецька історична школа, досліджуючи поведінкові аспекти людини, значну увагу приділяла новаторству, освіті, творчості й підприємництву як передумовам її економічної поведінки. Г. Шмоллер вважав, що прагнення людини до збагачення, яке домінує в її поведінці, необхідно обмежувати та контролювати за допомогою етичних норм для того, щоб основні зусилля людей були спрямовані на розвиток підприємництва.

Таким чином, прихильники історичної школи були згодні один з одним у тому, що людина у своїй поведінці керується не тільки егоїстичними бажаннями, але також прагне справедливості і орієнтується на загальноприйняті звичаї, норми, оскільки будь-які економічні процеси базуються та регулюються звичаями, нормами й правом.

Кейнсіанський напрямок економічної теорії відкидає індивідуалізм і розглядає людину крізь призму кола її безмежних інтересів. Економічна модель поведінки людини доповнюється милосердям й альтруїзмом. Саме через це в кейнсіанській моделі економічної людини переважає психологічний індивідуалізм, обмежений соціологічний підхід.

Представники неонституціоналізму все більшого значення надають дослідженню економічної поведінки людей як учасників певних об'єднань, організацій і, зокрема, поведінки підприємств (фірм). Вони розглядають колектив і колективні цінності, але акцентують увагу на тому, як індивіди, керуючись власними потребами й інтересами, вирішують проблеми своєї незалежності щодо колективів, підприємств з урахуванням впливу встановлених «правил гри», впливу на зміну самих інститутів із метою максимізації задоволення власних потреб у всіх сферах діяльності. Починаючи з 30-60 рр. ХХ ст., людина розглядається відносно формальної ролі – посади.

Класикою сучасної економічної думки стала робота Беккера «Людський капітал» [1]. Хоча основний внесок у популяризацію ідеї людського капіталу був внесений Т. Шульцем, розробка мікроекономічних підстав цієї теорії була наведена в беккерівській фундаментальній праці. Сформульована в ній модель стала основою для всіх подальших досліджень у цій області: людський капітал – це наявний у кожного запас знань, навичок, мотивацій. Інвестиціями в нього можуть бути освіта, накопичення виробничого досвіду, охорона здоров'я, географічна мобільність, пошук інформації.

Відправним пунктом для Беккера слугувало уявлення, що при вкладанні своїх коштів у підготовку та освіту учні та їхні батьки ведуть себе раціонально, зважаючи відповідні вигоди і витрати. Подібно звичайним підприємцям, вони зіставляють очікувану граничну норму віддачі від таких вкладень із прибутковістю альтернативних інвестицій (відсотками за банківськими вкладеннями, дивідендами з цінних паперів тощо). Залежно від того, що економічно доцільніше, приймається рішення або про продовження навчання, або про його припинення. Норми віддачі

виступають, отже, як регулятор розподілу інвестицій між різними типами і рівнями освіти, а також між системою освіти загалом і рештою економіки. Високі норми віддачі свідчать про недоінвестування, низькі – про переінвестування.

Крім теоретичного обґрунтування, Беккер першим здійснив і практичний, статистично коректний підрахунок економічної ефективності освіти. Для визначення доходу, наприклад, від вищої освіти з довільних заробітків тих, хто закінчив коледж, віднімати довічні заробітки тих, хто не пішов далі середньої школи. У складі витрат на навчання в якості головного елемента виділялися «втрачені заробітки», тобто дохід, недоотриманий учнями за роки навчання (по суті, втрачені заробітки вимірюють цінність часу учнів, витраченого на формування їх людського капіталу.) Зіставлення вигод і витрат освіти дає можливість підрахувати рентабельність інвестування в людину. За викладками Беккера виявлялося, що в США віддача вищої освіти знаходиться на рівні 10-15%, що перевищує показники прибутковості для більшості фірм.

Величезне теоретичне значення мало запроваджене Беккером розрізнення між спеціальними і загальними інвестиціями в людину (і ширше – між загальними і специфічними ресурсами взагалі). Спеціальна підготовка наділяє працівників знаннями і навичками, що представляють інтерес лише для тієї фірми, де вони були отримані (наприклад, ознайомлення новачків зі структурою і внутрішнім розпорядком підприємства). В ході загальної підготовки працівник здобуває знання та навички, які можуть знайти застосування і на безлічі інших фірм (навчання роботи на комп'ютері). Беккер показав, що загальна підготовка непрямим чином оплачується самими працівниками, коли, прагнучи до підвищення кваліфікації, вони погоджуються на нижчу в період навчання заробітну плату, а їм же дістається дохід від неї. Адже, якби фінансування навчання відбувалось за рахунок фірм, всякий раз при звільненні таких працівників фірми позбавлялися б своїх вкладень, втілених в їх персонал. Навпаки, спеціальна підготовка оплачується фірмами, і їм же дістається дохід від неї, оскільки, в іншому випадку, при звільненні з ініціативи фірм втрати несли б працівники.

Ця різниця між загальними і специфічними ресурсами стала пізніше основою при розробці сучасної теорії фірми [4]. Фірма визначається в ній як коаліція «взаємоспецифічних ресурсів», тобто ресурсів, яким не можна підшукати готової заміни на ринку і які тому в тандемі здатні зробити більше, ніж в комбінації з будь-якими іншими ресурсами. Скажімо, працівник, який багато років прослужив у одного підприємця і накопичив великий запас спеціального людського капіталу, не може розраховувати на настільки ж високу заробітну плату в інших місцях, але і для підприємця він представляє більшу цінність, ніж новачок, якого можна знайти на ринку. Фірма виникає як відповідь на подібну ситуацію двосторонньої монополії, щоб убезпечити учасників від несумлінної поведінки супротивної сторони і надати їхнім стосункам стійкий, довготривалий характер. Поняття «спеціальний людський капітал» допомагає усвідомити, чому серед працівників із тривалим стажем роботи на одному місці плінність нижча і чому заповнення вакансій відбувається в фірмах в основному за рахунок внутрішніх просувань по службі, а не за рахунок наймів на зовнішньому ринку.

У рамках теорії людського капіталу отримали пояснення: структура розподілу особистих доходів,

вікова динаміка заробітків, нерівність в оплаті чоловічої і жіночої праці та багато іншого. Завдяки їй змінилося і ставлення політиків до витрат на освіту. Освітні інвестиції стали розглядатися як джерело економічного зростання, не менш важливі, ніж звичайні капіталовкладення.

Продовження досліджень із проблем людського капіталу незабаром привело Беккера до формулювання простої і по суті універсальної моделі розподілу особистих доходів [2]. Для цього він скористався кривими попиту та пропозиції інвестицій у людський капітал. Виведена ним індивідуальна крива попиту на вкладення в освіту, що показує рівень їх віддачі, має негативний нахил: тривале навчання часто супроводжується наростанням фізичних та інтелектуальних навантажень; чим більше вже накопичено учнями людського капіталу, тим дорожче обходиться їм втрата заробітків; пізні інвестиції приносять дохід протягом коротшого періоду; зі збільшенням обсягу вкладень підвищується ступінь ризику. Існує й контртенденція, яка на певній ділянці може міняти нахил цієї кривої на позитивний: адже отримана освіта робить людину не тільки більш ефективним працівником, але й більш ефективним учнем і, отже, може полегшувати і прискорювати накопичення нових знань. Чим обдарованіша людина, тим вище розташована крива попиту (тобто при тих же витратах вона здатна набувати більший обсяг знань і навичок).

Таким чином, теорія людського капіталу розглядає людину з позицій дуалізму: як об'єкт найбільш ефективних вкладень та суб'єкт, що перетворює їх у сукупність знань з метою подальшої реалізації.

Ефективна економіка припускає дотримання певних пропорцій між фондами накопичення та споживання, які залежать від співвідношення між зростанням продуктивності праці та заробітної плати: інвестиції в людський капітал (здоров'я, освіта та підвищення кваліфікації) розширюють можливість працевлаштування, призводять до зростання ціни ресурсу праці та оплати праці [12, с. 15].

Висновки з проведеного дослідження. В сучасній економічній науці людина розглядається не тільки як фактор виробництва, а й як людський капітал. Людина як фактор виробництва є категорією продуктивних сил. Людина як людський капітал – громадська форма, адекватна ринковій економіці, сукупність набутих та вроджених здібностей. У рамках теорії людського капіталу знаходить пояснення закон зростання продуктивності праці: за рахунок накопиченого людського капіталу скорочуються витрати на виробництво продукції та збільшуються доходи працівника. Безпосередньою метою накопичення людського капіталу, як і речових форм капіталу, є прибуток, зниження витрат виробництва й підвищення продуктивності праці.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education / G.S. Becker. – New York: Columbia University Press. – 1964. – 187 p.
2. Human Capital and the Personal Distribution of Income: An Analytical Approach. In: Becker G. Human Capital (2nd ed.). Chicago, 1975, P. 94-144.
3. William Stanley Jevons, The Theory of Political Economy (London: Macmillan, 1888) 3rd ed. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://oll.libertyfund.org/titles/625>
4. Williamson O. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. N.Y., 1985.
5. Антонюк В. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні / В. Антонюк // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 39-47.
6. Богиня Д.П. Активизация человеческого фактора и эффективность труда: монография / Д.П. Богиня, А.В. Пивовар, В.Н. Шамота и др. ; отв. ред. Д.П. Богиня. – К.: Наук. думка, 1990. – 284 с.
7. Богиня Д.П. Основи економіки праці : навчальний посібник / Д.П. Богиня, О.А. Грішнова. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2001. – 313 с.
8. Большая советская энциклопедия. – М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1978. – Т. 26. – 622 с.
9. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. / Б.М. Генкин – М.: Изд. группа НОРМА ИНФРА-М, 2000. – 412 с.
10. Есинова Н.И. Экономика труда и социально-трудовые отношения: учеб. пособие / Н.И. Есинова. – К.: Кондор, 2003. – 464 с.
11. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс. – М., 1960. – 907 с.
12. Мельник В. Еволюція поглядів на працю і природу трудових доходів / В. Мельник // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 1. – С. 11-17.
13. Михайлова Л.І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК: монографія / Л.І. Михайлова. – Суми: Видавництво "Довкілля", – 2003. – 326 с.
14. Скотний П.В. Креативы методологического индивидуализма в перспективах современной экономической теории / П.В. Скотний // Научный вестник НЛТУ Украины. Сборник научно-технических работ. – 2010. – Вып. 20.7. – С. 109–117 http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntu/20_7/109_Skotnyj_20_7.pdf.
15. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 736 с.
16. Сучасний економічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovari.yandex.ru/dict/economic/%D0%90%1?q=>
17. Тлумачний словник російської мови: 80 000 слів і фразеологічних виразів – 4-те вид., доповн. [авт.-уклад. С.І. Ожегов, Н.Ю. Шведова] ; Рос. акад. наук, Ін-т рос. мови ім. В.В. Виноградова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
18. Фатхутдинов Р.А. Организация производства: учебник / Р.А. Фатхутдинов. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 672 с.
19. Федотова В.Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации / В.Г. Федотова // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С. 20–31.
20. Юхименко П.І. Історія економічних учень: навч. посіб. / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – К.: Знання-Прес, 2000. – 514 с.
21. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт ; пер. з англ. О. Васильєва [та ін.] ; наук. ред. Є. Литвин. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.